

3. Šiuo straipsneliu norėjome atkreipti dėmesį į konstrukcijas, kurias vertėtų palyginti su kitų kalbų analoginėmis konstrukcijomis bei plačiau patyrinti, turint žinoma, didesnę pavyzdžių kiekį.

Sutrumpinimai

- BlĖA = H. K. Anderseną Pasakos, vert. J. Balčikonis V., 1957.
BlĖT = Tūkstantis ir viena naktis, vert. J. Balčikonis, V., 1958.
Cvž = P. Cvirka, Žemė maitintoja, V., 1956.
KrvA = V. Krėvė, Apsakymai ir padavimai, V., 1955.
LPs = Lietuviškos pasakos, paruoš. J. Stukas, V., 1969.
LzP = Lazdynų Pelėda, Ir pražuvo kaip sapnas, K., 1947.
Marcl = J. Marcinkevičius, Laukinė kriaušė, V., 1961.
SimA = I. Simonaitytė, Aukštųjų Šimonių likimas, K., 1946.
SimO = I. Simonaitytė, ...O buvo taip, V., 1960.
TilvU = T. Tilvytis, Usnynė, V., 1962.
Užb = Užburta karalystė, V., 1957.

V. Sirtautas

DĖL LINKSNIŲ FLEKSIJOS HOMONIMIJOS¹

Linksnivimo ir kitų morfologinių formų homonimiją lingvistai jau seniai laiko viena iš priežasčių, dėl kurios kalbos sistemoje vienos formos pakeičiamos kitomis. Tačiau elgiamasi labai nevienodai. Homoniminių formų vengimo tendencijos reikšmė neretai gerokai perdama. Panašiai kaip lingvistinė analogija, toji tendencija kartais paverčiama savotišku įrankiu, kurį imama vartoti aiškinant visokius morfologinės sistemos pakitimus, jeigu jų nušviesti nepajėgia fonetiniai dėsniai. Betgi neretai susiduriame ir su priešingu atveju, kai homonimijos vaidmuo formų raidai neįvertinamas, laikomas nereikšmingu ar net visai ignoruojamas. Tai rodo, kad svarbu detaliam iširti patį formų homonimijos reiškinį, visų pirma, išaiškinti tuos atvejus, kuriais kalbos sistema formų homonimiją pakenčia, kitaip sakant, nustatyti tikslias jos leistinum ribas.

Šiuo tikslu buvo suregistruoti ir išanalizuoti baltų kalbų, visų pirma lietuvių kalbos linksnivimo formų homonimijos reiškiniai. Tirtos, žinoma, ne tik dabartinės kalbos, bet ir senųjų raštų, taip pat tarnėse turimos homoniminės formos. Asmenavimo sistemos ir kitokios formos į tyrinėjimą nebuvo įtrauktos. Tai tolimesnio darbo uždavinys.

Čia pateikiami atlikto tyrimo rezultatai.

Visų pirma reikia konstatuoti, kad baltų kalbose linksnivimo formų homonimija pasižymi didele įvairove. Pagal intensyvumą ji gali būti visiška, pvz., latvių *galvas* – žodžio *galva* 'galvą' vienaskaitos kilmininkas ir daugiskaitos vardininkas, ir nevisiška, pvz., atitinkamos lietuviškos formos gen. sing. *galvōs* ir nom. pl. *galvos*, kurios turi tą pačią fleksiją, bet viena nuo kitos skiriasi kirčio vieta.

Pagal kilmę homonimija gali būti paveldėta iš žilos senovės, pvz., tik ką minėtose formose lietuvių galūnė *-os* ir latvių *-as* išsirutuliojo iš baltų **-ās*, kurią turėjo abu nurodyti linksniai.

¹ Pranešimo, skaityto 1971 m. Rygoje įvykusioje konferencijoje, skirtoje linksnio kategorijai kalbos struktūroje bei sistemoje nagrinėti, santrauka.

Tačiau daugelis homonimijos atvejų yra vėlyvesnės, antrinės kilmės, betgi jų atsiradimą lėmė įvairūs kalbinės raidos procesai. Labai dažnai susiduriama su formų homonimija, atsiradusia dėl fonetinio iš seno skirtingų galūnių sutapimo, pvz., latvių galūnė *-u* acc. sg. formoje *tēvu* 'tēvą' išsirutuliojo iš senesnės **-an*, o tokia pati galūnė instr. sg. formoje yra senesnės **-uo* (iš baltų **-ō*) tęsinys.

Homonimija gali atsirasti dėl sisteminio galūnių trumpėjimo, kurį sukelia pastangos suvienodinti paradigmos formų ilgumą (skiemenuų skaičių), pvz., lietuvių tarminė forma *rañkoms* vietoj instr. pl. *rañkomis* ir senesnės dat. pl. formos *rañkomus*.

Kartais nauja homonimija gali rasti analogijos keliu, pagal jau esamos homonimijos pavyzdį. Antai Biržų šnekoje šalia dat. sing. f. *baltai* 'baltai' buvo pasidaryta tokia pati loc. sing. f. forma *baltai* 'baltoje', kadangi dėl nekirčiuotų galūnių redukcijos šioje šnekoje fonetiškai sutapo atitinkamos baritoninių daiktavardžių formos, plg. *ruñke* 'rankai' ir 'rankoje'. Panašių homonimijos kilmės atvejų esama ir latvių tarmėse. Tai matyti iš M. Rudzytės pateiktų duomenų².

Homonimijos reiškinių skaičių didina dar linksniavimo formų funkcijos pakeitimas, t. y. atvejai, kai forma imama vartoti kito linksnio reikšme (pvz., instr. pl. *mumis* tarmėse gavo galininko reikšmę), linksnių sinkretizmas (pvz., dalinis inesyvo ir iliatyvo sutapimas tarmėse) ir kiti sintaksinio kalbos struktūros klogo procesai.

Tačiau svarbiausią teorinę reikšmę, tiriant linksniavimo formų homonimiją, kaip jau buvo nurodyta, turi jos leistinumų ribų išaiškinimas.

Išanalizavus sukauptus duomenis, nustatyta (tai ir yra svarbiausias šio darbo rezultatas), kad linksniavimo formų homonimija baltų kalbose leistina tik tarp įvairių linksnių vieno skaičiaus ribose. Skirtingų skaičių formos gali būti homoniminės tik tuo atveju, jeigu jos nėra to paties linksnio formos. Priešingu atveju, t. y. jeigu atsiranda grėsmė sutapti skirtingų skaičių to paties linksnio galūnėms, paprastai viena iš tokių galūnių pakeičiama kito, artimesnio linksniavimo tipo fleksija. Gana panašias homonimijos leistinumų ribas bulgarų kalbininkas V. Georgijevas prieš keletą metų nustatė slavų kalboms³. Tai leidžia išaiškinti kai kuriuos iki šiol ginčytus linksniavimo formų istorijos klausimus.

Antai iki šiol nemokėjome paaiškinti instr. sing. formos *akià* su *jà* kamieno galūne atsiradimo vietoj *akimi*, kadangi *i* kamieno moteriškosios giminės daiktavardžių paradigmoje seniau visai nebuvo galūnių, būdingų *jà* paradigmam, kurios galėtų sukelti abiejų paradigmų sąveiką ir mums rūpimos galūnės atsiradimą *i* kamieno paradigmoje. Dėl to J. Kazlauskas netgi ėmė tvirtinti, kad *akià* esanti senovinė *i*

² Žr. M. Rudzītē, *Latviešu dialektoloģija*, Rīgā, 1964, p. 116.

³ В. И. Георгиев, Фонематический и морфематический подход к объяснению флексии славянских языков, „Вопросы языкознания“, М., 1968, № 4, p. 34–36; Основныя проблемы на славянската диахронна морфология, София, 1969.

kamieno forma ir galūnę *-a* kildino iš tariamos **-ijan⁴*. Tačiau šios formos atsiradimas gali būti lengvai paaiškintas kaip pastangų išvengti vienaskaitos ir dviskaitos įnagininko fleksijos sutapimo rezultatas, plg. instr. sing. *akimi* ir senuosiuose raštuose retai sutinkamą instr. du. formą (*dviemi*) *akimi*. Dėl laipsniško dviskaitos, kaip gramatinės kategorijos, nykimo ir abiejų skaičių įnagininko formų sisteminio trumpinimo kilo grėsmė sutapti dar ir daugiskaitos įnagininko formai, plg. *akiñ* 'akimis'. Tai, matyt, ir buvo pagrindinė priežastis, dėl kurios imta stumti iš vartosenos instr. sing. formą *akimi*, visų pirma, gal būt, tose tarmėse, kurios geriau išlaikė dviskaitą. Vyriškosios giminės daiktavardžių paradigmoje atitinkamo sutapimo grėsmė buvo daug mažesnė, nes čia galima abiejų skaičių formas išskirti, panaudojant daugiskaitai galūnę *-ais*, pvz., *vagiais*.

Skirtingų skaičių vardininko formos sutapimo grėsmė gali lemti tam tikros žodžių grupės visišką perėjimą į kitą paradigmą. Antai *i* kamieno baritonai dalyje mūsų tarmių ištiesai perėjo į *ē* paradigmą (pvz., *kártē* vietoj *kártis*), vengiant per didelio vardininko formų supanašėjimo, kurį lėmė nekirčiuotos galūnės ilgojo balsio *ī* tarminė redukcija, dėl kurios nom. pl. forma *kártys* turėjo virsti *kártis*, tuo pačiu beveik visai sutapti su nom. sing. *kártis*. Šis reiškinys plačiai turimas ir latvių kalbos tarmėse⁵.

To paties linksnio skirtingo skaičiaus formų sutapimo grėsmė gali nulemti netgi paties linksnio likimą. Tai aiškiai rodo latvių kalbos lybiškojo dialekto pavyzdys. Jame kilmininko linksnio vienaskaitos ir daugiskaitos formų sutapimo grėsmė *a* (ide. *o*) kamieno paradigmoje, atsiradusi dėl labai stiprios galūnės balsių redukcijos (plg. *vakar* iš *vakara* 'vakaro' ir *vakaru* 'vakarų'), privedė prie kilmininko linksnio nykimo ir daugeliu atvejų jo keitimo naudininku arba kitais linksniais⁶.

Čia buvo iškelti tik būdingesni homonimijos vengimo tendencijos vaidmens pasireiškimo atvejai. Tai rodo gana aiškų nagrinėjamos tendencijos poveikį linksniavimo formų raidai. Vadinasi, kalbos istorikas, tiriantis linksniavimo formų istoriją, to poveikio neturi išleisti iš akių. Tačiau, kaip jau buvo nurodyta, baltų, matyt, ir slavų, kalbose tasai poveikis galimas tik tuo atveju, kai atsiranda grėsmė sutapti to paties linksnio skirtingų skaičių formoms. Vieno skaičiaus ribose skirtingų linksnių homoniminės formos yra visai galimos ir čia homonimija tų formų raidai jokios įtakos neturi. Į tai šiomis pastabomis ir norėta atkreipti kalbos istorikų dėmesį, paskatinti juos plačiau susidomėti įvairių (ne tik linksniavimo) formų homonimija, tyrinėti jos leistinumą ribas.

Z. Zinkevičius

⁴ J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos *i*-kamieno daiktavardžių vienaskaitos įnagininko ir vietininko formų kilmės klausimu. — Kalbotyra, I (1958), 56–57; И. Казлаускас, Сокращение употребления имён существительных с основой на *-i* в литовском языке, „Вопросы славянского языкознания“, вып. 5, М., 1961, p. 93–94.

⁵ M. Rudzīte, min. veik., 219, 339 ir kt.

⁶ Plg. J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika, Rīgā, 1951, p. 574–575.